

«Qoblan» dástanı tiliniń sózlik quramı

Atajanova Gúljamal

Ájiniyaz atındaǵı NMPIdiń ana tili hám ádebiyatı(qaraqalpaq)
qánigeligi 2-kurs magistrantı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20040899>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 01- may 2026 yil

Ma'qullandi: 03- may 2026 yil

Nashr qilindi: 05- may 2026 yil

KEYWORDS

: qaraqalpaq tiliniń leksikası,
sózlik quramı, dástandaǵı adam
músheleriniń atamaları,
tuwısqanlıq qarım-qatnas
atamaları, haywanat
atamaları, siyasiy-jámiiyetlik
atamalar.

ABSTRACT

Maqalada dástan tiliniń sózlik quramı haqqında aytiladi. Ondaǵı ayırım sózlerge túsinik berilgen. Izertlew nátiyjesinde dástan tiliniń xalıqtıń tariyxıy esteligi ekenligi, sonday-aq milliy mádeniyatın sáwlelendiriwshi áhmiyetli qatlamı ekenligi tiykarlanǵan.

Qaraqalpaq tiliniń leksika-grammatikalıq sistemasınıń tariyxıy jaqtan qalıplesiwi hám rawajlanıw basqıshların anıqlawda folklorǵa tiyisli eski til qatlamların lingvistikalıq jaqtan izertlew ayrıqsha áhmiyetke iye. Xalıq awızeki dóretpesiniń iri janrları bolıp esaplangan dástanlar til sistemasınıń leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik ózgesheliklerin tolıq qamtıǵan til materialı retinde qaraqalpaq tiliniń tariyxıy grammatikasın hám leksikologiyasın izertlew ushın negizgi dereklerdiń biri bolıp tabıladı. Dástan tekstlerinde eski grammatikalıq formalar hám búgingi ádebiy tilde siyrek qullanılatuǵın leksika-grammatikalıq birlikler saqlanıp qalǵan bolıp, olar til tariyxın qayta tiklewde ilimiy jaqtan úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı.

Dástanlar tilin lingvistikalıq jaqtan izertlew, birinshiden, til sistemasınıń tariyxıy rawajlanıwıń ishki nızamlılıqların anıqlawǵa, ekinshiden, leksika-grammatikalıq birliklerdiń funkcionallıq xızmetin belgilewge múmkinshilik beredi. Usı máselelerdiń barlıǵı qaraqalpaq til biliminiń aktual máseleleri qatarına kirip, dástannıń tek ǵana ádebiy-estetikalıq emes, bálkim tolıq lingvistik sistema retinde qaraw zárúrli ekenligin kórsetedi. Biziń dissertacijamızda «Qoblan» dástanınıń izertlewdiń tiykarǵı negizi dástan tekstindegi leksikalıq birliklerdiń quramın, grammatikalıq formalar sistemasınıń ózgesheliklerin hám leksika-grammatikalıq birliklerdiń gáp ishinde atqaratuǵın funkcionallıq xızmetin tallawǵa qaratılǵan.

Leksikologiyanıń predmeti-sóz baylıǵınıń strukturalıq hám sistemalıq qásiyetlerin, rawajlanıw nızamlılıqların, tildiń basqa tarawları (fonetikası, grammatikası) menen baylanısın úyreniw bolıp esaplanadı.

Sózlík quramdı úyreniwde biz, álbette, leksikalıq elementlerdi túrli jobada sóz etemiz. Anaw ya mınaw sózge onıń mánisine, sózlík sistemadağı ornına, tariyxıy shıǵısı jaǵınan qaysı qatlamǵa tiyisli ekenligine, qollanıw órisine, qollanıw dárejesine, uslublıq ózgesheligine qaray baha beremiz.

Qaraqalpaq tiliniń sózlík quramı bir neshe tariyxıy dáwirlerdi basınan ótkerdi hám sol dáwirler dawamında birqansha ózgerislerge ushıradı. Onda qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, ótken hám házirgi dáwiri kóriwge boladı. Tildiń sózlík quramı xalıqtıń ekonomikalıq, mádeniy hám siyasiy turmısınıń ózgeriwi hám rawajlanıwı menen tıǵız baylanısta boladı. Usıǵan baylanıslı tildiń ishki rawajlanıw nızamları arqalı ishki hám sırtqı derekler tiykarında jańa túsiniklerdi ańlatatuǵın sózlík quramǵa kirip, al turmısta qollanıwıdan shıqqan túsiniklerdi bildiretuǵın sózler gónerip, ayırımları sózlík quramnan shıǵıp qalıwı da múmkin. «Qoblan» dástanında da joqarıda aytıp ótilgen qaraqalpaq tiliniń sózlík qatlamınıń rawajlanıwına hám onıń keńeyip barıwına úles qosa alıwshı tariyxıy leksikası bar desek qátelespeymiz. Dástanniń sózlík quramında túrkiy tilleriniń rawajlanıwınıń birinshi basqıshı esaplanǵan - altay qatlamına tiyisli sózler kóplep ushırasadı. Túrkiy tiller toparına kiretuǵın tillerdiń leksikasınıń eń áyyemgi qatlamın kóp sanlı túrkiy, mongol, tungus-manchjur qáwimleri hám urıwlarına ortaқ sózler quraydı. Bul tillerge ortaқ elementlerdiń, ásirese túrkiy hám mongol tilleri ushın ortaқ bolǵan feyil tiykarları bul tillerdiń genetikalıq jaqınlıǵın hám olardıń leksikasınıń qalıplesiw procesiniń birdey ekenligin kórsetedi. Biz úyrenip atırǵan «Qoblan» dástanında qollanılgan sózler altay tilleriniń tuwısqan tilleri ekenligin jáne bir márte tastıyıqlaydı. Sol sebepli, qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın mongol, buryat, qalmaq tilleriniń elementler ózlestirgen sózler sıpatında qaramay olardı óz sózlík qatlamınıń quramında qaraw durıs dep esaplanıladı. Sonday-aq, «Qoblan» dástanındaǵı ulıwma túrkiy tillerine ortaқ sózlerdi anıqlawda onın sózlík quramın eski túrk dáwiriniń jazba esteligi esaplanǵan Qultegin esteliginde hám orta túrk dáwiriniń tiykarǵı jazba esteligi bolǵan Maxmud Qashqariydiń «Devonu-luǵat-it-türk» shıǵarmasında ushırasatuǵın sózler menen salıstırmalı baǵdarda qaradıq. «Qoblan» dástanınıń tilinde túrkiy, mongol hám tungus-manchjur tillerine ortaқ sózler kóplep ushırasadı. G.Vinkler, V.Shott, I.Ramstedt, M.Ryasyanen, E.Polivanov, N.Baskakov, Sh.Kiyekbaev, A.Shayxulov, O.Sunik, V.Cincius sıyaqlı ilimpazlar bul tillerdiń fonetikası, leksikası hám grammatikasındaǵı ortaқ belgilerdi salıstıra otırıp bul tillerdi genetikalıq tárepinen tuwısqan tiller degen juwmaqqa kelgen bolsa, D.Dechi, Dj.Klowsen, A.Sherbak, S.Yaxontevler bolsa bul tillerdiń tuwısqanlıǵın biykar etip, sózlík quramdaǵı ortaқ elementlerdi uzaq dawam etken tariyxıy baylanıslardıń nátiyjesinde ózlestirgen sózler degen juwmaqqa keledi. Jáne bir topardaǵı - L.Ligetti, G.Sanjeev, V.Kotvich sıyaqlı ilimpazlar bul tillerdiń tek ǵana tipologiyalıq jaqtan uqsaslıǵın aytıp ótken. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanı bolǵan «Qoblan» dástanın izertley otırıp onıń óz sózlík qatlamın tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólip úyrenip shıqtıq.

Adam músheleriniń atamaları:

Jegen tamaq awzıma maza bermeydi,

Esitken soń jarılmasın júregiń.(402)

Joqarıdaǵı dástannan keltirilgen mısaldıǵı júrek sózi qaraqalpaq tilinde, mongol-zyurxe(n), qalmaq-zerke(n), manchjur-yúrege, yapon-kokoro (serdce). Bul jerde j-y sáykesligi bildirilgen. Yapon tilindegi júrek mánisin bildiretuǵın kokoro sózi qaraqalpaq tilindegi kókirek sózi menen semantikalıq jaqtan da, fonetikalıq qurılısı jaǵınan da jaqın, sebebi adam organizmindegi júrek penen kókirek bir-birine jaqın

Qamasıp turıptı azıw tıslıerım,
Qayttı ma dep oylap júrmen kúshlerım,(404)
Joqarıdağı mısalda berılgen azıw sózi mongol-araa, buryat-araa (korenniy zub).
Hámme jaw-jaraqtı belge baylayıq,
Kórmegen jerlerın kórip jaylayıq,(407)
Qaraqalpaqshadağı bel sózi menen qalmaq tilindegi bel (poyasnica) bir formada hám bir mánide qollanıladı.
Tanısayıq, barıp joldı bileyik,
Birlik penen ayaq basıp júreyik,(407)
Dástanda keltirilgen ayaq sózi mongol-adaq, adg (noga), qalmaq-adg (konec, uste reki)
Ayaqları qaltırıp,
Mańlayları jaltırıp,(408)
Qaraqalpaqsha-mańlay, mongol-magnay, qalmaq-magna (lob, chelo), bul sózde sózlerdiń quramındağı seslerdiń almasıwı yaǵnıy, metateza qubılısı ushıraydı.
Qolındağı jaytastı,
Tariqqan jerde siltey,(420)
Qaraqalpaq-qol, mongol-gar, buryat-gaar, tungus-manchjur-gala (ruka), bul jerde mongol tilindegi «qol» mánisin bildiretuǵın «gar» sózi menen qaraqalpaq tilindegi «qarı» (140-150 sm uzınlıqtı bildiretuǵın ólshem birligi) hám «qarıs» sózleriniń etimologiyalıq jaǵınan baylanıslı ekenligi kórinedi. Bul sózden qarısda degen feyilde jasaladı.
Altınnan soqqan bilezik,
Bilegine saladı,(424)
Qaraqalpaq-bilek, mongol-bileceg (braslet), tungus-bilen (zapyaste). mongol tilinde bileceg-bilezik mánisinde qollanıladı.
Awızları jıraday,
Ayaqları maladay,(436)
Qaraqalpaq-awız, mongol-am-an, buryat-ama(n), tungus-manchjur-ang-a, yapon-ang-uri. Mongol tilindegi «am-an» sózi negizinde «am-la» feyili jasalıp, «sóz beriw» degen mánini ańlatadı. Bul sóz qaraqalpaq tilindegi «imla», yaǵnıy sóz mánisin háreket penen bildiriw degen mánini ańlatadı.
Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler:
V.Cincius hám L.A.Pokrovskayalar altay tillerindegi tuwısqanlıq terminlerin izertlegen hám olardıń az ushırastuǵın aytıp ótedi.
«Qoblan» dástanınıń sózlik quramında altay tillerine ortaqlı bolǵan tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın terminler de az sanda ushırasadı.
Qılıshıń bosa tańlayǵór,
Aǵań paqır kelipti,(484)
Qaraqalpaqsha-aǵa, ajaǵa, mongol-axa, qalmaq-ax, buryat-axa, tungus-manchjur-axay(n).
Ata-anańızdı ırza qılmasań,
Lábbay dep aldına tikke turmasań,(458)
Qaraqalpaqsha-ata, qalmaq-avvx, buryat-exebaaba, tungus-manchjur-ete.
Qaraqalpaqsha-ana, mongol-eke, qalmaq-ek, tungus-manchjur-eme.
Quwıp saldı ústinen,
Kelinler ǵırlap qaytadı,(458)

Qaraqalpaqsha-kelin, mongol-eme, qalmaq-kelsin, tungus-manchjur-esake (snoxa).

Bunnan basqa dástan tilinde tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın qarındas, ul, ene, jeńge, kúyew sıyaqlı sózler birqansha jerde ushırasadı.

Haywanat dúnyasına baylanıslı sózler: Dástannıń sózlik quramında jılan, ġashır, eshek, jılqı, túye, jolbarıs, úyrek, qoyan, qoy, eshki, qaramal, qus, tazı, qasqır sıyaqlı sózler ushırasadı.

Jılan etken daǵında,(401)

Ġashırı menen eshegi,

Jılqısı menen túyesi,(401)

Ayǵa shapshıp turǵan jolbarıs bar bolsa,

Sonıń ókpe-júregın jegim keledi.(402)

Úyrek awlap kólattan,

Qoyan awlap shólattan, (406)

Sol kúni minip atına,

Qus salıp júredi márt Qoblan,

Sarı tulpar astında,

Qońırawlı tazı izinde,(409)

Qaramalı, túyesi,

Eshegi menen ġashırı,

Qoyı menen eshkisi,(422)

- Ash qasqır urınsa jayıńa shabar,

Suwǵa ketip ólip peylinen tabar,(429)

Xan saraydıń ishinde,

Kepterdey hawaz beredi,(515)

Juwap degen aytıspa,

Ilaq oynap tartıspa,(524)

Ġashır. Ayǵır eshekniń túyege shaǵılısıwınan dóregen tól, qospaq, qospaqı.

Eshek. Eti, súti, ishıp-jewge bolmaytuǵın, attan boyı pás, uzın qulaqlı haywan, tuyaqlı kólik mal.

Jılqı. Kólik ushın paydalanılatuǵın dóńgelek tuyaqlı tórt túlik maldıń bir túri.

Jolbarıs. Jırtqısh haywan, dáryalardı jaqın jerdegi qamıslarda jasaydı. Jolbarıstın balası kúshik dep ataladı. Jolbarıstıń atın aytıwǵa adamlar seskenip onı marpatlap sher dep ataydı.

Tazı. Ań alatuǵın júni tıqır júyrik iyt.

Eshki. Úlkenligi qoyday, kiyikke usaǵan shaqlı, múyizli usaq, mayda mallardıń bir túri, usaq janlıq.

Ilaq. Tuwılǵannan altı ayǵa shekemgi eshkiniń balası. «Devonu-luǵat-it-türk»te oǵlaq-eshkiniń balası.

Siyasıy-jámiyetlik sózler: Dástannıń tilinde siyasıy-jámiyetlik sózler júdá kóp dep ushırasadı. Bunday sózler sol dáwirdegi mámleketti basqarıw islerine, siyasıy turmısqa, adamlardıń sociallıq jaǵdayına baylanıslı sózler esaplanadı.

Patsha sózi. Dástannıń tilinde ónimli qollanılgan sózlerdiń biri. Bul sózdiń kelip shıǵıwına dıqqat awdarsaq, shıǵısı parsısha sóz bolıp esaplanadı. Q.Paxratdinov hám A.Ótemisovlar avtorlıǵında shıqqan «Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсышы сөзлер» patsha sózin «padshah» - ullı húkimdar, el basqarıwshı, xan, sultan, basshı, húkimdar», - dep keltirip ótken. Dástannıń tilinde debunday mánide qollanılgan sózler kóp dep ushırasadı. Mısalı:

Aqshaxanday patshańız,

Jáne jollar júredi,(408)

Xannan kelgen qálpeler,

Tabalmay xannıń sarayın,(408)

Bul keltirilgen misallarda xan sózi de patsha sózi menen birdey máni bildiredi.

Bunnan basqa da dástan tilinde hámeldar, móhirdar, qálpe, taqsır, qazı, nayıp, qusbegi, meter, wázir, aǵzam, jállat sıyaqlı sózlerde ushırasadı.

Alpıs eki hámeldar,

Jetpis eki móhirdar,(408)

Xan jibergen qálpeler,

Ǵırlap qaytıp izine,(408)

Taqsır xanı, dat, - dedi,(409)

Elge hákim bolar qazı hám nayıp,(416)

Otırǵan qusbegi, meter,

Biri birinen beter,(526)

Wázir aǵzam, jállatlar,

Ájeliniń jetkenin,

Sol waqları bile,di,(526)

Hámeldar. Hámeli bar adam, eldi hám jurtti basqaratuǵın huquqı bar kisi, xızmetker.

Móhirdar. Gónergen sózler qatarında bolıp, burınǵı waqıtları patshaniń mórin saqlaytuǵın adamnıń hámeliniń atı, xatshı.

Qálpe. Qustı seyislep ańǵa úyretetuǵın adam.

Taqsır. Jasullılardı húrmet, izzet etkende ayılatuǵın sóz.

Qazı. Din boyınsha biylik etetuǵın adam, din boyınsha húkim shıǵarıwshı, tóreshi.

Nayıp. Xiywa xanlıǵınıń zamanındaǵı awıl aqsaqalına beriletuǵın ataq.

Qusbegi. Xan zamanındaǵı xannıń xızmetin isleytuǵın hámeldardıń laqabı.

Meter. Xan hámeldarlarınıń ataǵı.

Wázir. 1. Ayırım islam mámleketlerindeki xannıń yáki patshaniń eń jaqın aqılǵóyi, járdemshisi.

2. Ayırım shıǵıs mámleketlerindeki ministr.

Jállat. Ólim jazası haqqında berilgen húkimdi orınlaytuǵın adam.

Список литературы:

1. Е.Бердимуратов. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. Билим. 1994.
2. Abdinazimov.Sh, Pirniyazova.A, Shinnazarova.S. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili fonetika, leksikologiya. Tashkent. 2018.
3. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис. Билим. 1994.
4. Бекбергенов А Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис. Қарақалпақстан 1990.
5. М.Қәлендеров.Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық-структуралық хәм лексика семантикалық өзгешелиги. Қарақалпақстан. Билим. 1989.
6. Қарақалпақ фольклоры қөп томлық. 13-том “Қоблан” дәстаны Ташкент. “Маънавият” 2009.